

arzu sürekli var olmuş ve savaş koşullarında gerçekleşme imkânı bulmuştur.

Osmanlılarda, İslâmî temelde "ırkçı" söylemlerin varlığına rağmen, Ermeni ırkının toptan imhası gibi ırkçı bir programdan söz etmek zordur. Hatta savaşın ilk aylarında bile, Ermenilerle olan tüm çelişki ve gerilimlere rağmen, "İttihat ve Terakki Partisi'nin, imparatorlukta Ermenilerin yok edilmesi gibi bir karar aldığına dair [...] herhangi bir işaret yoktur."

Elbette Türk ulusal kimliğinin genel özelliklerinin belirleyici zemininde hareket edilmektedir. Fakat bu zemin öyle bir noktaya gelmiş olmalıdır ki, o güne kadar "parça parça" çözülebileceğine inanılan bir sorunun "kökten çözümü" bir kaçınılmazlık olarak kendisini dayatmıştır. Bu da, içinde bulunulan dağılma ve parçalanma sürecinin bir ürünü olarak geliştirilen büyük ve şanlı geçmişi yeniden kurma idealinin geldiği noktada çökmesi; fakat bunun bir türlü kabul edilmek istenmemesi ile doğrudan ilgilidir.

Bu konuda dönüm noktasının Balkan Savaşı olduğunu kabul etmek gerekir. Savaşın kaybedilmesi ile birlikte, ellerinde sadece Anadolu'nun kaldığını bilen İttihat ve Terakki yöneticileri, devleti kurtarmanın tek çaresinin, Anadolu'nun "gayri Türk" unsurlardan temizlenmesi olduğuna inanmışlardır. Özellikle Enver Paşa'nın 1914 Ocak ayında Harbiye Nazırı olmasıyla birlikte, Anadolu'nun homojenleştirilmesi doğrultusunda, somut, ayrıntılı planlar hazırlanmıştır. Bu planlar, ilk önce Batı Anadolu ve Trakya'da Yunanlılara karşı uygulanmıştır. Bunu 1915'teki Ermeni soykırımı takip etmiştir. Uygulamaya konan büyük plan bir tek Hıristiyan unsurlarla sınırlı kalmamış, Müslüman

topluluklar da dahil olmak üzere Anadolu nüfusunun 1/3'ü harmanlanmıştır.

Cumhuriyet'in kuruluş yıllarında, birçok yönetici, Türk ulusal devletinin bu temizlikler üzerine kurulduğunu açık olarak söylemekten çekinmemişlerdir. Burada sadece iki örnek vermek istiyorum: İttihat ve Terakki'nin tanınmış önderlerinden Halil Menteşe, "... Şark vilayetlerimizi Ruslarla işbirliği yapmış olan Ermeni kç mitacılarından temizlememiş olsaydık, milli devletimizin tekeyyününe de imkân kalmayacaktı", demiştir. Genç Cumhuriyet'in ilk meclisinde, vatani kurtarmak amacıyla kendimize "katil" denilmesini bile göze aldığımız, yollu konuşmalar yapılır. "Tehcir meselesi, biliyorsunuz ki dünyayı velveleye veren ve hepimizi katil telâkki ettiren bir vaka idi. Bu yapılmazdan evvel âlemi nasraniyetin bunu hazmetmeyeceği ve bunun için bütün gayz ve kinini bize tevcih edeceklerini biliyorduk. Neden katillik ünvanını nefsimize izafe ettik? Neden o kadar azim, müşkül bir dava içine girdik? Sırf canımızdan daha aziz ve daha mukaddes bildiğimiz vatanımızın istikbalini taht emniyete almak için yapılmış şeylerdir."¹

Burada, her ulusal devletin oluşumunun bu tür kitlesel katliamlar üzerine dayandığı yollu genel geçer bir argüman ileri sürülebilir. Buna yine son derece genel geçer, ezberlenmiş bir başka argümanla cevap vermek gerekir: Tarihinde yaşanmış şiddet biçimleriyle hesaplaşmayan topluluklar hiçbir zaman demokratik bir gelecek kuramazlar. Türkiye'nin önünde duran da budur. Tarihimizdeki şiddet biçimleri, buna yol açan zihniyet dünyası üzerine açık olarak konuşmak, demokratik bir Türkiye'nin köşe taşları, olmazsa olmazı gibidir. □

DİPNOT

1 Hasan Fehmi Bey'in, 17 Teşrinievvel (Ekim) 1336 (1920)'de TBMM'nin Gizli Oturumu'nda yaptığı konuşmadan, TBMM Gizli Celse Zabıtları, Cilt I, s.177, Ankara 1985.

Osmanlı Devleti'nde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik Bir Yaklaşım

FATMA MÜGE GÖÇEK

Dr. Rıza Nur, 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı topraklarında yaşanan siyasal dönüşümleri anlatırken, bu dönüşümlerin kendi kimliği de dahil olmak üzere nasıl farklı kimlikler yarattığını vurgular. Ortaya çıkan yeni siyasal kimliklerin zamanla kurtarılmaya çalışılan devleti ölüme mahkûm etmiş olduğunu belirtir. Dr. Rıza Nur anılarında şunları söyler (Nur, 1992: 268, 330): "Türk ülkesi için ölüyorum, fakat bu ülküyü içimde gizli bir çanak gibi saklıyorum ve ondan kimseye söz etmiyorum. Biliyorum ki böyle yapsam, bu hareketim diğerlerinin [yani diğer ayrılıkçı hareketlerin] gizli fikirlerini meşrulaştıracaktır. Ve bu da devletin parçalanması, tükenişi anlamına gelecektir."

Dr. Rıza Nur'un kendince aldığı bu tedbire rağmen ortaya çıkan sosyal kutuplaşma önce Türk milliyetçiliğinin oluşumuna ve sonuçta da Osmanlı Devleti'nin yıkılmasına yol açtı. Bu makalede uygulanan sosyolojik yaklaşım, Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkışını dönemin toplumsal yapısı, varolan anlam dünyası ve kurumsal yapının etkileşimi bağlamında ele almaktadır. Bu yaklaşıma göre, Türk milliyetçiliği çatışma ve savaş ortamı, 'Düvel-i Muazzama' ile olan ekonomik ilişkiler ve 19. yüzyılda gerçekleştirilmeye çalışılan reform hareketlerinin etrafında odaklan-

dı. Bu kesişme noktası etrafında, Türk tarihi, Türk edebiyatı ve Batı etkisindeki eğitim kurumlarında ortaya çıkan yeni oluşumlar yukarıda anlatılan kesişme noktalarına yeni bir anlam örtüsü kazandırdı. Osmanlı Türkleri, bu yeni yapısal oluşumlar ve onların üzerini kuşaklayan yeni anlam dünyası içinde, hayır kurumları, gizli dernekler ve siyasal partilerin sağladığı yeni örgütlenme biçimlerini de kullanarak milliyetçiliği hayata geçirdiler. Kısaca, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde yukarıda sıralanan üç unsurun (toplumsal yapı, anlam dünyası ve kurumsal yapı) etkileşimi, Türk milliyetçiliğinin özel biçimini ve yörüngesini tayin etti. Gittikçe artan askeri yenilgiler ve toplumsal kutuplaşmalarla birlikte, Türk milliyetçiliği yavaş yavaş imparatorluğun resmî ideolojisi olan Osmanlıcılığı bertaraf etti ve Osmanlı Devleti'nin yıkıntıları üzerinde yeni bir Türk ulus-devleti kuruldu.

MİLLİYETÇİLİĞİN BOYUTLARI VE OSMANLI BAĞLAMI

Milliyetçilikle ilgili güncel çalışmalarda, milliyetçiliğin yapısal, kültürel ve örgütsel boyutları ayrıntılı olarak ele alınmaktadır. Milliyetçiliğin tarihsel gelişimini inceleyen sosyal bilimciler (Alter, 1989; Brubaker, 1992; Carr, 1983; Hobsbawm,

1990; Hroch, 1985; Mann, 1986; Smith, 1983, 1986, 1988, 1994; Tilly, 1975; ve Tivey, 1981), özellikle, farklı milliyetçilikleri tartışırken kurumsal yapının biçimlenmesini anlamaya ve açıklamaya çalışırlar. İlk olarak, her dilde 'millet' kelimesinin ortaya çıkışı ve günümüzde kullanılan anlamı kazanmasının tarihi aynı zamanda milliyetçiliğin bir dünya görüşü olarak ortaya çıkışı ile paralellikler arz eder. Örneğin, Leonard Tivey (1981: 4-5) Latince 'doğmak' anlamında kullanılan 'nasci' teriminin evrimini inceleyen, bu terimin kullanımında siyasal iktidarların benzer cins ve kökene sahip insanların esasen 'aynı milletin evlatları olduğu fikrinin' nasıl eğitim sisteminin araç olarak kullanılmasyla hayata geçirildiğini ortaya koymuştur. Aynı şekilde, siyasal iktidarlar vatandaşlık hukukunun oluşumunda ancak benzer cins ve kökenlere sahip insanların aynı devletin vatandaşları olmaları gerektiği fikrini kurallara bağlamış ve eğitim sistemi ile de bunu pekiştirmişlerdir.

Peter Alter (1989: 60, 96), ulus-devletlerin ortaya çıkışının başlangıcını Viyana Kongresi'ne götürerek Avrupa milletlerinin Batı Avrupa'nın tarihsel dönüşümü sonucunda kendi kendilerini nasıl tanımladıklarını vurgular. Anthony Smith (1983: 28) ise "milliyetçiliğin ilk filizlendiği Fransa ve İngiltere" örneklerinden yola çıkarak, daha sonra Sırbistan, Yunanistan ve diğer ülkelerdeki milliyetçiliklere örnek teşkil edecek Almanya, Macaristan ve İtalya'daki gelişmeleri anlatır. Miroslav Hroch (1985: 8-9, 129-3), daha küçük çaplı Avrupa ülkelerindeki milliyetçilikleri inceler. Hroch ayrıca milliyetçiliğin toplumun değişik katmanlarını harekete geçirmesinde sosyal aktörlere ve toplumsal süreçlere de dikkat çeker.

Milliyetçiliği doğuran düşünce sistemlerini ele alan sosyal bilimciler de (Anderson, 1983; Balaghi, 1994; Chatterjee, 1993; Eley, 1981; Gellner, 1982, 1983;

Gillis, 1994; Kamenka, 1976; Seton-Watson, 1977; Smith, 1987), milliyetçiliklerin yörüngesini oluşturmada özellikle toplumsal kültürün önemini vurgularlar. Ernest Gellner ise (1983: 1, 36, 138), insanların ortak bir kültüre bağlılıklarını vurguladıkları noktalarda ortaya çıkan milliyetçiliklerde, esas olarak toplumsal homojenliğin, ortak eğitimden kaynaklanan değerlerin ve anonimliğin öne çıktığını belirtir. Diğer yandan Seton-Watson da (1977: 15) dayanışma duygusunun, ortak kültürün ve ulusal bilincin insan topluluklarının yavaş yavaş uluslaşma sürecinde belirleyici hale geldiğinin altını çizer. Anthony Smith (1986: 245), milliyetçiliğin toplumsal olarak inşa edilme sürecini inceler ve insan topluluklarının "ırka dair ortak efsanelerin, paylaşılmış tarihsel anlamların, ortak bir kültürün, belli bir yerle kurulan duygusal bağ ve dayanışma duygusunun" ortaya çıkmasında kullanılan kategori olan 'etnikliğin' belirleyiciliğinin altını çizer. Milliyetçiliği de, Smith, toplulukların muhayyel bir ulusal geçmiş yaratılabilmek için kullandıkları bir "siyasal efsane" olarak analiz eder (Smith, 1987: 13, 32-41; 1988: 1). Gerçekten de, uluslarda ortak etnik kökene sahip olma duygusunu yaratan, "birikegelmiş ortak kültürel unsurlar ve daha önceki dönemlerden tevarüs edilmiş fikirler"dir. Böylesi bir etniklik kendisini yerleşiklik ve nostalji duygusu, örgütlenmiş din ve iç savaşlar vasıtasıyla oluşturur ve çoğaltır. Geoff Eley (1981: 91) ulus düşüncesini, "kültürel birleşimle belli bir siyasal müdahalenin karşılıklı etkileşiminden ortaya çıkan çok boyutlu, engebeli, önceden belirlenemez bir süreç" olarak yeniden kavramlaştırır ve milliyetçilik formülasyonlarında esaslı bir girdi olan tarih dışılık boyutunu sorgular. Benedict Anderson'un çalışmasına göre (1983: 13) ise, yeni yaratılmış siyasal cemaat olan millet "hem kapsadığı kitlelerin yaygınlığı açısından sınırlı [...] hem

de kendi alanı içinde kayıtsız ve şartsız bir hükümlanlığa sahiptir." Anderson ayrıca bu oluşumun muhayyel özelliklerinin daha sonra Asya ve Afrika'ya yayılma sürecinde daha belirginleştiğini vurgular.

Her ne kadar milliyetçiliklerin içinde biçimlendiği örgütsel yapılar yeteri kadar tartışılmasa da kimi sosyal bilimciler milliyetçiliklerin yaygınlaşmasına katkıda bulunan hayır kurumlarını, gizli örgütleri ve siyasal partileri incelerler. Kısacası bu sosyal bilimcilerin yaptıkları araştırmalar, toplumsal yapı, kültürel bağlam ve örgütsel yapıların etkileşim içinde milliyetçiliğin değişik türlerini ürettiği ve bu genel şemsiye altında birbirlerini tarihsel bir çerçeve içerisinde etkilediklerini ortaya koyar.

Burada sorulması gereken temel soru, Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkışında Osmanlı toplumsal yapısının ne gibi bir etkisi olduğudur. Osmanlı sosyal yapısı (Göçek, 1996) içinde bireyin gücünün ve iktidarının kökeni, hükümlan kendisine vermiş olduğu yetkenin kullanımına dayanıyordu. Tabii ki bu yetki devri aslında teorik bir formülasyondan ibaretti. Toplumda hükümlan yetkilendirdiği bu kişiler dışında kalanlar, hükümlan yetke dağıtımı ile yaratmış olduğu imtiyazlı kesime dahil olma şansı olmayan tebaayı oluşturuyordu. Tebaanın kendi içinde ayrıştırılmasında din boyutu elzem olduğundan, Müslüman olmak, Osmanlı sosyal yapısının en üst kademesine ulaşmak için gerekliydi. Böylesi bir ayırım, Müslümanları kaçınılmaz olarak devletin hâkim sosyal grubu konumuna getiriyordu. Gayrimüslimler ise yapısal olarak ikincil konumdaydılar. Çoğunlukla Müslüman olan Türkler böylece, toplumda etnik ve köken farklılıklarını dikkate almayan müminlerin oluşturduğu geniş bir şemsiye altında birleşmişlerdi. Devlet görevlisi olarak istihdam edilme sürecinde aralarında bir fark güdülmeydi. Türk milliyetçiliğine farklı bir özellik katan unsur da

bu din birliğiydi. Fransız devriminin etkisiyle gayrimüslimlerin eşit hak istemeleri ve alamayınca da ayrılmaya kalkmalarının yarattığı hayal kırıklığı, Müslüman Türk kökenlilerin olumsuz deneyimlerinin ortak noktasını oluşturdu.

OSMANLI DEVLETİNİN SON DÖNEMİNDE TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİ

Gazetelerin kuruluşu, telgrafın ve demiryollarının gelişmesi ve limanların ve tarımsal üretim merkezlerinin birbirine bağlanması ile oluşan iletişim devrimi, Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan milliyetçilikleri şekillendiren yapısal, kültürel ve örgütsel unsurların arasındaki etkileşimi artırdı.

(i) Savaşların Etkisi, Ticaretin Dönüşümü ve Reformların Yapısı: 19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nin katıldığı savaşlar, çoğunlukla "Şark meselesi"nden, dünyada siyasal ve ekonomik nüfuz alanlarını yeniden düzenleyen 'düvel-i muazzama'nın Osmanlı Devleti'nin geleceği konusundaki kararsızlıklarından kaynaklanmaktaydı. Avrupa devletleri ve Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki savaşlar Osmanlı Devleti'nin geleceğini belirlemek için yapıldı. Ekonomik nüfuzlarıyla siyasal güçlerinin birleşmesi sonucu egemenliklerini pekiştirmeye çalışan Avrupa devletleri ve Rusya, Osmanlı Devleti'yle daha yakından ilgilenmeye başladılar. Avrupa ekonomisinin hammadde kaynaklarına ve yeni pazarlara duyduğu ihtiyaç, Batı etkisinin artmasına ve dolaylı olarak da zamanla Osmanlı geleneksel üretiminin zayıflamasına yol açtı. Avrupa'nın Osmanlı Devleti'ne diğer bir müdahalesi de siyasal reformlara verdiği destekle oldu. Özellikle Fransa ve İngiltere, Osmanlı Devleti'nin gittikçe artan siyasal, ekonomik ve sosyal sorunlarını çözebilmesi için siyasal reformların yapılması gerektiğini ileri sürdü. Bu bağ-

lamda, Türk milliyetçiliğinin doğrultusu bu savaş, ticaret ve reform eksenlerinde şekillenmeye başladı.

Savaşlar, Dış Politika ve Nüfus Hareketleri: 19. yüzyılın sonları, Osmanlı Devleti için önemli siyasî çatışmalar ve bunların ardından gelen nüfus hareketleri ile dolu bir dönemdi. Savaşlar, devletler ve halklar arasında kutuplaşma yarattıkça ve nüfus hareketleri sonucunda aynı dil, din ve etnik köken etrafında birleşen insanlar mecburen yanyana geldikçe, milliyetçiliğin sosyal bir alan etrafında paylaşılan ortak tabanı ortaya çıkmaya başladı.

19. yüzyıldaki Osmanlı savaşları 'Şark meselesi' etrafında gelişti; Rusya genelinde Batı Avrupa devletlerinin siyasî çıkarlarına uygun davranmasına rağmen, onların esas rakibiydi. Birçok yerel ayaklanmalar yanı sıra 1877-78'de Rusya, 1897'de Yunanistan, 1911'de İtalya ile yapılan savaşlar ve 1912-13 tarihli Balkan savaşlarından sonra, Osmanlı ordusunun dayanıklılığı, morali ve insan gücü azaldı. Osmanlı Devleti, 1881-2'de Kıbrıs'ı İngiliz yönetimine bırakmak, ayrıca Tunus üzerindeki Fransız himayesini ve Mısır üzerindeki İngiliz işgalini kabul etmek zorunda kaldı.

Burada sorulması gereken önemli bir soru, bu savaşların Türk milliyetçiliği üzerinde ne gibi etkileri olduğudur. Bir yandan resmî Jöntürk ideolojisi olan Osmanlıcılık yerini gittikçe Pantürkizm bırakırken, diğer yandan da kültürel ve ekonomik alanda sürdürülen Türkleştirme politikaları imparatorluğun dört bir yanında etkisini hissettirmeye başladı. Bu süreçte ardı arkası kesilmeyen yenilgiler ve iç ayaklanmalar yönetimdeki Müslüman Türklerin ve ordunun gücünü pekiştirdi. Ayrıca, Balkan savaşları esnasında ortaya çıkan bir sonuç da, eğer Osmanlı Devleti kendi bütünlüğünü koruyamayacak ise, Avrupa devletlerinin bundan böyle Osmanlı'nın toprak bütünlü-

ğünü korumaya niyetli olmadığı gerçeğini İttihatçılara göstermişti (Ahmad, 1966: 321). Avrupa dış politikasında Fransa ve İngiltere'nin amacı, Rusya, Almanya ve Avusturya-Macaristan imparatorluklarının askeri gücünü dengelemektir. Bu dengeleme çabası ekonomik bir gereksinimle, yani Avrupa dışındaki hammaddelerin ve nüfus alanlarının paylaşılması çabasıyla da örtüşüyordu.

Nüfus hareketlerine gelince, Osmanlı İmparatorluğu'na ilk Müslüman Türk göç dalgası, 1783'te Rusya tarafından ilhak edilen Kırım'dan ve hemen ardından da Volga-Ural bölgesinden geldi. İkinci dalga ise, göçmenlerin çoğunluğunu Çerkezlerin ve Türkçe konuşan Nogayların oluşturduğu Kafkaslardan aktı. Rusya'nın 1860'larda Orta Asya'ya ilerleyişi ve Türkistan'daki Türk hanlarının yardım çağrıları, Osmanlı Devleti'nde Türk kimliğine olan hassasiyeti artırdı. 1875'de Kaşgar'a askeri bir yardım gönderildiyse de, daha sonraki yardım çağrılarında cevap verilmedi (Kushner, 1977: 11). 1878'den sonra Karadeniz'in kuzeyindeki bölgelerden, Kuban'dan, Kırım'dan ve Kafkaslar'dan pek çok Müslüman Osmanlı Devleti'ne göç etti. Bu arada Rusya'daki Türk aydınları da, Rusya'daki milliyetçi akımlardan etkilenmiş olanları da dahil olmak üzere, Osmanlı Devleti'ne göç ettiler ve oluşan Türk milliyetçiliğinde önemli roller oynadılar (Kushner, 1977: 11-2). Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan tarafından Osmanlı topraklarının zapt edilmesi de Anadolu'ya doğru Türk ve Müslüman nüfusun göç etmesine neden oldu (Ahmad, 1982: 416). Rumeli'ye ve Anadolu'ya göç eden kitlelerin toplam sayısı 2 milyonu buluyordu. Göçmenlerin çoğu önce Trakya'ya yerleştiler ve kendilerine toprak verildi ve aynı zamanda da altı yıllık vergi ve askerlik muafiyeti tanıdı; 1857 sayılı mü'eci yasaı uyarınca Anadolu'ya yerleşmeleri durumunda bu muafiyet on iki yıla çıkarılıyordu (Yapp, 1987: 121-2).

Ticaret, Yabancı Himayesi ve Ticaret Ağları: Avrupa ile Osmanlı Devleti arasındaki ticarete Avrupa devletlerinin Osmanlı azınlıkları ile iş yapmayı tercih etmeye başlamaları, Türk milliyetçiliğinin gelişimini hızlandıran önemli nedenlerden biridir. Osmanlı Türklerinin bu değişen ticareten azınlıklar kadar fayda sağlayamamaları, azınlıkların ticari başarısına karşı düşmanlık beslemelerine yol açtı ve bu da Türk milliyetçiliğini pekiştirdi.

Avrupa'da endüstri devrimiyle ucuz imal edilen malların dolaşımı ve Batı'nın özellikle Balkan ülkelerinden ithal edilen hammaddelere rağbet etmesi, 18. yüzyılda Avrupa içinde ve dışında ticari ilişkilerin biçimini değiştirdi. Değişen bu koşullar Osmanlı toplumundaki zirai ve ticari ilişkileri dönüştürdü ve uluslararası pazar için yapılan bir üretim sistemi oluştu. Bunun sonucunda Osmanlı Devleti üretim ve ticaret üzerindeki kontrolünü kaybetmeye başladı (Yapp, 1987: 59). Avrupalı güçlerin kendileriyle ticari ilişki içinde olan Osmanlı azınlıklarını himaye etmeye başlaması Osmanlı Devleti'nin tebaası üzerindeki kontrolünü olumsuz etkilemeye başladı. Başlangıçta bu himaye, konsolos yardımcısı, tercüman, ticari temsilci ve hizmete dair işlerde Batılı güçlerin emrinde çalışan Osmanlı azınlıklarıyla sınırlıydı. Ancak bu himaye zamanla binlerce kişiyi kapsar hale geldi. Osmanlı vatandaşlık yasasının kabul edildiği 1869 senesine değin giderek daha çok gayrimüslim yabancı tâbiyetine geçti (Davison, 1982: 32; Ahmad, 1982: 404). Osmanlı azınlıklara sağlanan Batı himayesi, toplum içinde Müslüman Türklerle aralarındaki farklılıkları daha da kutuplaştırdı.

20. yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti'nde iktidarda olan İttihatçılar, ticarettiki Rum-Ermeni egemenliğinden rahatsız oldular ve Müslüman Türkleri de en azından aynı refah seviyesine yükseltmek istediler. 1914 senesinde Osmanlı Devle-

ti'ndeki sermaye yatırımları bu egemenliği gözler önüne seriyordu: Osmanlı Rumları yatırımın %50'sini, Ermeniler %20'sini, Osmanlı Türkleri %15'ini, yabancı uluslar %10'unu ve Yahudiler %5'ini kontrol altında bulunduruyordu (Alexandris, 1983: 32). Osmanlı Devleti'nin 19. ve 20. yüzyıllarda Avrupa'ya karşı aldığı muazzam borç miktarı da bu rahatsızlığı pekiştiriyordu; 1914 yılı itibarıyla Ortadoğu Avrupa'ya 500 milyon sterlin borçlu konumdaydı ve bu meblağın yarısı hükümetlerce borçlanılmıştı (Yapp, 1987: 31). 1854 senesinde başlayan Osmanlı borçları, 1881'e gelindiğinde Osmanlı'nın iflasına ve Avrupalı güçlerin yönettiği ve Osmanlı'nın iç gelirlerine el koydukları Osmanlı Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasına kadar vardı. Düyun-u Umumiye İdaresi'nin yetkili makamlarında Avrupalılardan sonra Osmanlı azınlıkları görev almaktaydı. İşte bu ekonomik müdahalenin azınlıkların ekonomik alandaki egemenlikleriyle birleşmesi, İttihatçıların giderek Türk unsurları desteklemesine yol açtı.

Bu toplumsal kutuplaşmayı artıran diğer bir etken ise, Osmanlı'nın Avusturyalı ve Yunanlar aleyhine giriştiği ticaret boykotlarıydı. Avusturya malları 1908 yılında, Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhak etmesi üstüne boykot edildi. Aynı şekilde 1909 yılında, Girit Rumlarının Yunanistan'la birleşme karar almaları üzerine Yunan Devleti'yle yapılan ticarete yönelik bir boykot gerçekleştirildi (Ahmad, 1982: 427). Ayrıca Balkan savaşları sırasında İstanbul Rumlarının aralarında para toplayarak Osmanlılara karşı savaşan Yunan donanmasına zırhlı savaş gemisi satın alınmasına katkıda bulunmaları nedeniyle İstanbul'daki Rum esnafın dükkânlarından alışveriş etmemek amacıyla bir boykot daha örgütlendi. Bu boykot aynı ulusal sınırlar içindeki farklı milliyetçi akımların ekonomik alanda çatışmalarının ilk örneklerinden biriydi (Aktar, 1996).

Bu boykotlar İttihatçıları, yabancı yatırıma ve hâkimiyetine karşı ancak milli bir iktisat ve gelişkin bir Türk burjuvazisi ile direnilebileceği inancına yöneltti. Birinci Dünya Savaşı yıllarında İttihat ve Terakki yönetiminin uygulamaya çalıştığı diğer bir tedbir de Osmanlı sınırları içinde iş yapan yabancı şirketlerin Osmanlı azınlıklarını istihdam etmeye yönelik tercihlerini dengelemek ve Müslüman Türklere ticaret kapısını açmak amacıyla ticari yazışmalarda Türkçe dışında bir dilin kullanılmasını yasaklama çabasıydı. 1914 yılında Birinci Dünya Savaşı'na girilmesiyle birlikte kapitülasyonların ilga edilmesi bu ekonomik ve siyasi konjonktürün sonucudur (Aktar, 1996). İttihat ve Terakki yönetimi bir yandan Bakanlardan akan yüz binlerce göçmeni iskân etmeye çalışırken, diğer yandan da azınlıkların tekelindeki işlere bilinçli olarak Müslüman Türkleri yerleştirerek Türk burjuvazisini yaratma fikrini uygulamaya geçirdi (Ahmad, 1982: 414, 417). Osmanlı Devleti'ndeki Müslüman unsur tarafından giderek daha fazla hissedilen ekonomik çöküntü, Türk milli burjuvazisi yaratma çabasıyla birleşip Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkışını hızlandırdı.

Osmanlı Reformları, Osmanlılık ve Toplumsal Gerilimler: Osmanlı'nın özellikle gayrimüslimlerin kopuşunu engelleme çabası, Batı'nın insan hakları anlayışından esinlenen bir dizi reform yapmasına yol açtı. 19. yüzyılın ortasından itibaren din ve mezhep ayırımı gözetmeksizin tüm Osmanlı vatandaşlarının yaşam, itibar ve mülkiyet hakları garanti altına alındı. Osmanlı kimliğinin toplumsal tanımını böylece birey haklarını esas alan bir yöne doğru evrildi. Bu reformlar doğrultusunda 1839 tarihli Gülhane-i Hattı Hümayunu, 1856 tarihli Islahat Fermanı ve 1876 tarihli Osmanlı Anayasası oluştu ve 1877 yılında da, bu reformların sonucu olan ilk Osmanlı parlamentosu kuruldu.

Örneğin, II. Mahmut 1830 yılında "tüm tebaasına (Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi) gösterdiği şefkat ve adalet duygusunun güçlülüğünü ve hepsinin aynı derecede çocukları olduğunu (Karal, 1982: 388)" açıkladı. 1839 Fermanı da "sultanın tebaası arasında bulunan Müslümanların ve diğer halkın (ahali-i İslâm ve mil-el-i saire) sultanın yardımından istisnasız yararlanacağını" kaydediyordu (Ma'oz 1968: 22). Bu dönemdeki merkezileştirme politikası, açıkça Fransa'nın idari yapısı örnek alınarak hazırlandı (Arai, 1992: 2). Osmanlı reformları, bu temel siyasi hakların yanı sıra, Batı'ya yetişme çabasıyla bakanlıklar vs. gibi yönetim kurumlarının oluşturulması, askerî reformlar, telgraf gibi teknolojik icatlar ve demiryolu ağı gibi değişiklikler de getirdi.

Bütün bu reformlar sosyal kutuplaşmayı artırdı. Osmanlı yönetiminin gayrimüslimlerin Müslüman Türklerle eşit siyasi temsil güvencesi sağlayamaması, münakaşalara, hoşnutsuzluklara ve en sonunda da birbirlerinden yabancılaşmalarına yol açtı. Batı tarzı kurumların, teknolojinin ve kitle iletişim araçlarının topluma girmesi, Osmanlı tebaası arasında bireysel haklara inanan ve Batılı anlamda siyasi formülasyonlarını hayata geçirmeye çalışan yeni bir vatandaş tipi yarattı.

Ancak öngörülen reformlar birçok toplumsal sancıya yol açtı ve özellikle de Müslüman Türkler arasında doğal sayılan üstün sosyal hakları gayrimüslimlerle paylaşmama yönelik tepkiler doğurdu. Gayrimüslimlerin devlet kurumlarına girmesinde karşılaşılan güçlükler, Osmanlı reformlarına karşı gelişen tepkinin boyutlarının ne kadar geniş olduğunu gösterir. Örneğin, yeni kurulmuş Osmanlı meclisini ele alırsak, gayrimüslimlerin sayısı toplumdaki oranlarından çok daha düşük düzeyde kalmaya devam etti (Davison, 1968: 104). Benzer şekilde, sultan 1845'te tüm vilayetlerden seçilmiş temsilcileri danışmak üzere İstanbul'a çağırıldı.

ğında, "tüm üyelerin harcamalarının karşılanmasında, Hıristiyanlara Müslümanların yarısı kadar para ödenmesi kararlaştırıldı" (Augustinos, 1992: 60). Şunu da belirtmek gerekir ki, bazı gayrimüslimler kişisel olarak sisteme sık sık sızdılar ve yönetimde mevki elde ettiler; ancak bu kişisel başarılar kuralların dışında birer istisna sayılmaldır.

Osmanlı'nın vaat ettiği fakat uygulamaya koyamadığı eşitlik, sonuçta gayrimüslimlerin askerlikten muaf tutulmak için daha çok para ödemelerine ve Müslümanlarla karşılaştırıldığında daha düşük oranda memuriyet elde etmelerine yol açtı (Ahmad, 1982: 407). İttihat ve Terakki'nin göreve gelişinden sonra yapılan 1908 seçimlerinde, gayrimüslimlerin nihayet siyasi eşitliğe ulaşma umutları arttı. Meclis, seçim kararı alınca gayrimüslimler asırlarca Osmanlı idaresi altında kendi cemaatlerini kendileri yönetme geleneğine sahip olduklarından, seçimlere Müslümanlardan çok daha iyi hazırlandılar. Ancak, oy verme sırasında çok sayıda gayrimüslim Osmanlı vatandaşı olduğunu kanıtlayamadıkları için oy kullanamadı. Gerçekten de pek çoğu ya yabancı devlet vatandaşı statüsündeydi ya da vergiden kurtulmak için vatandaşlıktan çıkmıştı. İstanbul'daki Rum ve Ermeni cemaatlerinin önde gelenleri seçimleri protesto etmek amacıyla güç birliğine gittilerse de bir sonuç alamadılar.

Reformların Müslüman Türkler üzerindeki etkileri yukarıda da değinildiği gibi çoğunlukla olumsuz oldu, çünkü bu kesim gayrimüslimlere vaat edilen eşit hakları toplumda kendi ayrıcalıklı konumlarının kaybedilmesi olarak algıladı. Manisa, Denizli, Nazilli, Diyarbakır, Harput, Mardin, Maraş ve Varna'dan Golos'a kadar uzanan pek çok Osmanlı şehrinde, Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki ilişkiler sık sık çatışmalara yol açacak ölçüde gerildi; özellikle dini bayramlar ve ayinler sırasında ve sonrasında veya

İttihatçı subaylar... Kurtuluş Savaşı'ndan Cumhuriyet'in ilk evresine dek uzanan İttihatçılıktan Kemalizme geçiş süreci, Türk milliyetçiliğinin biçimlenmesi açısından da önemli bir boyut taşır. Resmî Kemalist yorumun "kopuş" tezinin berisindeki sürekliliklere dikkat edilmelidir.

cemaatler arasındaki ticari işlerde sorunlar arttı. Bu çatışmalar Osmanlı Müslümanları arasında da bölünmelere yol açtı. Bir kısmı İslamcılık ideolojisi altında birleşerek haklarından vazgeçmemeye çalışırken, diğerleri de toplumdaki tüm bölünmelerin üstesinden ancak reformlara sıkı sıkıya bağlı kalınarak gelebileceğini varsayan Osmanlıcılık ideolojisine sarıldılar.

İslamcılarla Osmanlıcılar arasındaki çekişme ve hem Müslümanların hem de gayrimüslimlerin hoşnutsuzluğu ve çikardıkları sonu gelmez ayaklanmalar, her iki tarafı da yorgun düşürdü. Sonuç olarak, Türk unsurunun devlet ve toplumdaki üstün konumu giderek daha çok telaffuz edilmeye başlandı. Örneğin Cemal Paşa bir konuşmasında düşündüklerini şöyle belirtti: "Kendi adıma konuşsam,

ben esasen Osmanlıyım fakat bir Türk olduğumu unutmuyorum ve Türk Irkının Osmanlı İmparatorluğu'nun temel taşı olduğunu inancımı hiçbir şey sarsamaz [...] Osmanlı İmparatorluğu, esas olarak Türkler tarafından yaratılmıştır" (Landau, 1981: 50).

Osmanlı reformlarının diğer bir etkisi de, reformların teşvik ettiği yeni Batı tarzı kurumlarda eğitilmiş genç subaylar, devlet memurları ve aydınlar nesli yaratmış olmasıydı. Bu subaylar yeni edindikleri bilgilerle statükoya meydan okudular; alaylı olmakla kazanılan deneyimin meşruiyeti yerine, mektepli olmakla edinilen bilgiyi ileri sürdüler. Subayların birçoğu tecrübeden yoksun oldukları halde, okulda öğrendikleri bilgilerin bu eksikliği alt edeceğine inanıyorlardı. Bu kesim kimliklerini de Türk dili ve tarihine bağlı olarak tanımlıyordu. Osmanlı Devleti, imparatorluğun farklı unsurlarını bir arada tutmak için resmî olarak Osmanlıcılık politikasını savunmaya devam ettiği halde, 1867'deki Sadrazam Ali Paşa gibi pek çok devlet görevlisi, "devleti yönetmeye en uygun grubun Osmanlı Türkleri olduğunu" (Gökalp, 1968: 8; Heyd, 1950: 71) düşünmekteydi. Bu devlet görevlileri 1908'de yönetimi ele geçirdiklerinde, o zamana kadar kültürel yönü ağır basmış olan milliyetçiliği, etnik Türk milliyetçi öğelere ağırlık vererek siyasileştirdi.

1908'de İttihat ve Terakki Cemiyeti 1876 Anayasası'nı tekrar yürürlüğe koyduğunda resmî olarak tüm Osmanlı etnik ve dinî gruplarına karşı eşitlik politikası gütmesine rağmen, cemiyetin merkez kadrosu gizli mektuplaşmalarında farklı bir siyasî yaklaşımı dile getiriyordu: İttihat ve Terakki politikasını saptayan merkez kadronun içerisine gayrimüslimlerin girmesine izin verilmeyordu.

(ii) Tarih, Edebiyat ve Eğitim Görüşleri: Savaşların, ticaret ilişkilerinin ve reformların getirdiği bu yapısal dönüşümlere

anlam veren, tarihi, edebi yaklaşımlar ve eğitim sistemindeki değişikliklerin yarattığı yeni yorumlar oldu. Türk milliyetçiliği, tarih ve dinin yeni bir gelecek tahayyülü yaratmasıyla, edebiyat ve Türkolojinin yeni anlam alanları üretmesiyle ve eğitim ve yazılı basın toplumun tüm diğer imgelerini yeniden oluşturmasıyla, geçmiş, yaşanan dönemi ve geleceği kapsayan sınırsız bir ruh kazandı.

Resmî Osmanlı tarih, edebiyat ve eğitim görüşleri, din ve mezhep temelinde bir ayırım yapmadan çokuluslu bir devletin çöküşten kurtarmayı amaçlayan Osmanlılık düşüncesi üzerinde temellenmişti. Bazı gayrimüslimler ve devlet memurları, Osmanlıcılık siyasetine laiklik boyutu içerdiğinden dolayı inanmaya devam ediyor ve bu politikayı savunuyorlardı. Ancak bu bağlamda kendini göstermeye başlayan bir karşı güç de İslamcılıktı; bu ideoloji, İslamiyet'in siyasette ve toplumdaki etkili konumunu kaybetmesi ve bu yüzden de, sınırları içinde ve dışında kalan tüm Müslüman uluslar arasında önemli bağlantılar kurulması gerektiğini savunuyordu. Sonuçta Osmanlıcılık ortaya çıkmaya başlayan etnik milliyetçiliklerin ve kutuplaşan sosyal grupların karşısında ayakta kalmayı başaramadı.

Tarih Dağarcıkları ve Din Yorumları: Tarihin yeniden yorumlanmasının Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkışında özel bir yeri vardır. Geleneksel Osmanlı tarihi, Türklerin İslamiyet'i kabul etmesinden önceki tarihlerinden tümüyle bahsetmiyor, onun yerine Oğuz Türkleri'nin bir kolu olan Kayı Boyu'nun şeceresini izliyordu (Kushner, 1977: 27-8). Fakat, Ahmet Cevdet Paşa'nın Araplarla Türklerin İslam dünyasını yöneten iki büyük ulus olduğu fikrini ortaya attığı 19. yüzyıl ortalarından itibaren bu anlayış değişti. Bu tarihten sonra, Türklerin İslamiyet'i kabul ettikleri 10. yüzyıldan önceki tarihlerle ilişkin giderek daha çok çalışma ya-

pılmaya başlandı. Okullarda okutulan Osmanlı tarih kitapları da bu değişimi yansıtmaktaydı; 1877 tarihli bir ders kitabı Türk soyundan bahsetmezken, on yıl sonra yazılan bir başka kitap, Türkleri, Çinlileri ve Hintlileri Asya'nın üç büyük ulusu olarak anmaktaydı.

Askerî okullar kumandanı Süleyman Paşa, Türkçülüğü tanıtmak amacıyla, ilk kez farklı kaynaklara dayanan bir Türk tarihi yazdı ve bu kitabı yazmasının sebeplerini de önsözünde şöyle açıkladı: "Tarih kitabı ihtiyacımız çeviri kitaplarla karşılanamazdı, çünkü Avrupa'da yazılan kitapların hepsi dinimize veya milliyetimize dair iftiralar içeriyordu" (Kushner, 1977: 29). Süleyman Paşa bu kitabında Çin tarihindeki Hiung-nu'nun Türklerin ilk ataları olduğunu ileri sürdü. Aynı zamanlarda, seyyah ve doğubilimci Armenius Vambery, aslında tüm Türkî grupların tek bir ırkın üyesi olduklarını, daha sonra fiziki özelliklere ve geleneklere bağlı olarak tekrar bölündüklerini ileri sürdü (Landau, 1981: 2). 1872'deki feci kuraklık ve hemen ardından gelen bir diğer kuraklık afeti de Osmanlıların dikkatini, bir anavatanın, Osmanlı Devleti'nin kurulduğu topraklar olan Anadolu'nun önemine ve "askerlerinin ve işçilerinin çoğunu yetiştiren insanların varlığına çekti" (Kushner, 1977: 51). Bu gelişmeyi, Osmanlıların ortaya çıkışından önceki zamanlara gidilmesiyle, tüm Anadolu'luların ırk olarak Türk soyundan geldikleri iddiası izledi - bu şekilde, el değmemiş bir Türk kültürünün gerçek vârisleri adedilen Anadolu halkıyla acilen bir Türk anavatanı oluşturuldu.

Tüm Türkleri birleştiren İslamiyet öncesi geçmişle kurulan bu tarihsel bağlar, sonunda Enver Paşa'yı, Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun küllerinden, Ipek yolu boyunca Edirne'den Çin'e uzanan ve başkenti Semerkant olan bir Türk İmparatorluğu yaratma hayaline yöneltti. 1918'de savaş so-

na erdiğinde Enver Paşa, tüm Osmanlı subaylarının Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya birliklerinin kumandasında bırakılmasını ve Azerbaycan'ın Rus ve Ermenilerden temizlenerek bölgede Türk devamlılığının sağlanmasını emretti. 1919'da, Osmanlı Devleti'nin devamını güvence altına almak için tüm Müslümanlara ve Türklere çağrı yapılarak Türkistan'ı kurtarma propagandası Orta Asya'ya kadar uzandı. Enver Paşa'nın 1921'de Orta Asya'ya gidişi ve Türkistan Emiri unvanını alışı bu başlayan hareketin doruğu oldu (Landau, 1981: 51-5). Bu hareket, Enver Paşa'nın 1922'de bir çatışma sırasında ölmesinin ardından Sovyet Rusya tarafından sona erdirildi. Geriye kalan, coğrafi olarak Anadolu'yla sınırlı olan bir Türk milliyetçiliği şeklini aldı. Yeni nesil Osmanlı Türk tarihçileri de "yedi-sekiz yüzyıldır İslamiyet'i korumak için savaşanların Araplar değil Türkler olduğunu" (Kushner, 1977: 34) vurgulayarak, bu bağlamda Arapların ve Türklerin İslamiyet tarihindeki rollerini karşılaştırarak Türkleri öne çıkardılar.

Bu yeni milliyetçi görüş, toplumda anlam yaratımı üzerinde geleneksel olarak hâkimiyeti bulunan dinî kurumlar ve din adamlarının etkisini azalttı. İstanbul'da tekkeleri bulunan Orta Asya dervişleri, Türk kültürü kavramının geliştirilmesinde önemli rol oynadılar. Örneğin, Buharalı Süleyman Efendi, 1882'de Osmanlı Türkçesinin dilbilimsel kökeninin Çağatay dili olduğunu iddia eden bir kitap yayımladı (Kushner, 1977: 13). Aynı zamanda, İslamcılığı savunan II. Abdülhamit'e karşı çıkan Jöntürk hareketi içerisinde Osmanlı Türkleri'nin doğal hâkimiyeti, din karşıtı ve Türk yanlısı bir tavır oluştu.

Yeni Edebi Yorumlar ve Türk Dilinin Kökeninin Araştırılması: 19. yüzyılın başlarında esas olarak bireyin doğduğu yer anlamına gelen "vatan" sözcüğü, Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkışı ve gelişmesiyle

birlikte yeni bir anlam kazandı. Artık "vatan" elle tutulur gözle görülür bir yere karşı duyulan bağlılık ve ulusal gurur kaynağı olan bir kelimeye dönüştü (Lewis, 1988: 40-1). Diğer yandan da Osmanlıca'nın Türkçe, Farsça ve Arapça dillerinin bir karışımı olduğu ve bu dilde yabancı kabul edilen kelimelerin atılması ve böylece daha saf bir Türkçe'ye ulaşılması konusunda bir dönüşüm yaşandı. 19. yüzyılın sonlarında, Osmanlı devlet adamı Ahmet Vefik Paşa, *Secere-i Türkî'yi* İstanbul Türkçesi'ne çevirdi ve Lehçe-i Osmani adını verdiği bir Türkçe sözlük derledi. Aynı dönemde, Anadolu Türkçesi'nin, Türk dilinin lehçelerinden sadece biri olduğu ve dünya üzerinde konuşulan başka Türk lehçeleri olduğu belirlendi (Gökalp, 1968: 3). Süleyman Paşa, Osmanlı dilinin üç dilden -Türkçe, Farsça ve Arapça- oluştuğunu saptadı ve Türk dilbilgisinin kurallarını tespit eden *Sarf-ı Türki* adında bir kitap yazdı. Süleyman Paşa şöyle diyordu: "Osmanlı edebiyatından bahsetmek, konuştuğumuz dili Osmanlı dili, milletimizi de Osmanlı milleti olarak nitelendirmek kadar yanlış. Osmanlı terimi yalnızca devletimizin ismidir, milletimizin ismi ise Türk'tür. Binaenaleyh, dilimiz Türk dili ve edebiyatımız da Türk edebiyatıdır" (Gökalp, 1968: 4-5).

Böylece dil ve edebiyatta Osmanlı ve Türk ayrımları yapılmaya başlandı. Türk dilini sadeleştirme hareketi bağlamda başladı; Arapça ve Farsça kökenli sözcükler atılarak, yerlerine Türkçe kökenli sözcükler konulmaya başlandı (Gökalp, 1968: 6-7). Türk milliyetçiliğinin üzerinde yükseldiği bilimsel tezler, Batılı Oryantalistlerin ve Rusya'daki Kırım ve Kazan'daki Türk bilim adamlarının çalışmalarından oluşmaktaydı (Georgon, 1986: 15). Leon Cahun'un, 1896 tarihli "Asya Tarihine Giriş: 1405'te Türklerin ve Moğolların Kökenleri" başlıklı kitabı, Necip Asım Bey tarafından Türkçe'ye çevrildi ve

kitap her yönüyle Türkoloji üzerine ilgi uyandırdı (Landau, 1981: 29). Cahun kitabında, Avrupa medeniyetinin öncüleri olan bir Turan ırkından bahsediyordu. Joseph de Guignes'in daha önce basılmış olan "Hunlar, Türkler, Moğollar ve Diğer Batı Tatarları'nın Genel Tarihi" başlıklı kitabı ise, İslamiyet'in kabulünden evvel Türklerin Asya'daki rolünü incelemekteydi. Önemli bir diğer kitap da, "Yeni ve Eski Türkler" adıyla 1869 yılında Mustafa Celaleddin Paşa tarafından basılan Türklerin medeniyete katkılarını anlatarak ırksal kökenlerini vurguluyordu. Rusya'da ise Mirza Fethali Ahunzade Azerbaycan Türkçesi'yle oyunlar yazdı ve bu oyunlarda milliyetçi temaları işledi. Kırım'da yayımlanan *Tercüman* gazetesini çıkaran İsmail Gasprinsky, Türk toplulukları arasında "dil, düşüncede ve eylemde" birliği savundu. Böylece Rusya'daki tüm Türki topluluklar arasında Osmanlı Türkiyesi'nin önderliği altında oluşacak bir birlik fikrini geliştirdi (Landau, 1981: 10; Kushner, 1977: 11-3). Azerbaycan göçmeni olan Bakülü Hüseyinzade Ali Bey, Osmanlı Askerî Tıp Mektebi'nde Türkçülüğün esaslarını öğretmeye başladı ve Türklerin aynı bayrak altında birleşmesini savundu (Gökalp, 1968: 5). Aynı dönemde, Akçuraoglu Yusuf Bey, Osmanlılığı Türklerin haklarını azalttığını düşünerek reddetti ve gayrimüslimleri Türklere düşman ettiği için de Panislamlılığa karşı çıktı. Bu iki akıma karşı çıkan ve eleştiren Akçura, Türkçülüğü Türki toplulukları birleştiren tek fikir akımı olarak ortaya koydu (Landau, 1981: 14; Devlet, 1987: 23). Osmanlı Türkleri bu aydınların katkıları sonunda yeni bir ulusal kimlik edinmeye başladı.

Bunların hemen ardından, Osmanlı Devleti'nde Türkçülük hakkında düzyazı ve şiirler yayımlanmaya başlandı. Namık Kemal "vatan" fikrini oluşturdu ve oyunlarında vatanperverlik duygusunu işledi. İlk Türk tiyatro oyunu olan *Vatan Yahud*

Silistre vatan uğruna ölme fikrini yüceltti (Arai, 1992: 1). Namık Kemal, gazetesine de "Hürriyet" adını verdi, Osmanlı devlet yönetiminde meşveret fikrini geliştirmeye çalıştı ve İslâm hukukunda da insanların eşitliği kavramını inceledi. Türk milliyetçiliğinin kurucularından biri olan Ziya Gökalp, millet fikrine dinsel kutsallık attı ve Tanrı'ya duyulan inancın yerine millete duyulan bağlılık fikrini işledi. Böylece milliyetçiliğin kendisi bir din haline gelmeye başladı. Gökalp'in millet tanımı, "aynı dili konuşan, aynı eğitimi almış ve din, ahlak ve estetik ülkülerinde birleşmiş insanların oluşturduğu bir topluluk - kısacası, ortak bir kültüre ve dine sahip olan insan grubu" (Heyd, 1950: 63) şeklindeydi. Gökalp ayrıca milliyetçiliğin sosyalleşme sonucu oluştuğunu vurguladı ve bundan dolayı imparatorlukta bütün farklı unsurların milliyetçilik potansiyelinde birleşebileceklerini ileri sürdü (Parla, 1985: 10). Ziya Gökalp, ünlü tezini şöyle özetledi: "Türk milletindenim, İslam ümetindenim ve Batı medeniyetindenim" (Parla, 1985: 25). Türklerin, Batı medeniyetinin sadece maddi başarılarını ve bilimsel metodlarını ve İslamiyet'in zamanla oluşan siyasi, hukuki boyutlarını bir tarafa bırakarak, sadece sosyal ve dini örflerini benimsemesi gerektiğini savundu. Ancak bu etmenlerin birleşimi sonuçta imparatorluğun Batılılaşmış Müslüman Türklerinin diğer sosyal gruplar karşısındaki üstünlüğünü pekiştirdi.

Eğitim Sistemindeki Değişiklikler ve Matbuat: Osmanlı okullarında Batı tarzı eğitimin yaygınlaşması da yeni görüşlerin oluşmasında önemli rol oynadı. Osmanlı devlet ve azınlık okulları, eğitimde dinin tekeline kırdılar. Yeni Batı kaynaklı bilgiler, beraberlerinde Aydınlanma felsefesinin kavramlarını ve vatandaşlık fikirlerini getirdi. Bu değişiklikler yeni anlamlar yaratmak için Osmanlılara kavramsal araçlar sağladı.

Osmanlı yönetimi, Batı tarzı eğitimi özellikle Avrupa'nın askeri gücü ile boy ölçüşecek uzmanlığa sahip yeni kadrolar yetiştirmek amacıyla getirmişti. Bu okullarda öğretilen yeni bilgiler, öğrencilerin bağlılıklarının sadece sultana değil soyut bir millet fikrine doğru kaymasına yol açtı. Osmanlılık ideolojisi zamanla etkisini kaybederken, millet kavramı da giderek Türk milleti olarak tanımlanmaya başlandı. Eğitim dili üzerindeki tartışmalar bu dönüşümü açığa çıkarıyordu. İlk başlarda Fransızca olan eğitim dili zamanla Türkçe'ye dönüştürüldü. Türkoloji'nin 19. yüzyılın ikinci yarısındaki gelişimi de, Osmanlı aydınlarının "kendi geçmiş tarihlerini, dillerinin zenginliklerini ve edebiyatlarının güzelliğini" (Landau, 1981: 29) yeniden keşfetmelerinde rol oynadı. Türk dilinin sadeleştirilmesi tartışmalarını, Türk dilbilgisi kitaplarının ve sözlüklerinin basılması izledi. Bu gelişme, Arapça'nın sadece bir dini dil olarak ayrışmasına yol açtı (Kushner, 1977: 67-8).

Daha sonra ortaya çıkan bir tartışma da Arap harflerinin terk edilerek yerine Latin harflerinin kabul edilmesi olasılığıydı. 1876'da ilan edilen anayasa, Osmanlı tarihinde ilk kez devletin resmî dilinin Türkçe olduğunu, mebuslar ve memurların Türkçe konuşup yazmalarını şartla bağladı (Kushner, 1977: 77, 93). Bunu, 1911'de İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından, "Türk olmayan tüm toplulukları ulus dışı bırakmak ve Türkler arasında vatanseverliği aşlamak" (Landau, 1981: 47) maksadıyla imparatorlukta tüm okullarda Türk dilinin kullanılmasını şart koşan eğitim politikası izledi.

Bu dönemde, Batı dünyasındaki bilimsel gelişmeleri izlemek amacıyla yayımlanan bilimsel dergilerinin yanı sıra, Türk milliyetçiliğinin tarihsel ve kültürel meseleleri üzerine yazılan yayımlandığı dergiler de ortaya çıktı. Osmanlı basınında siyasal konularda uygulanan sansür de,

gazetelerde siyasi konular yerine tarihsel ve kültürel konuları irdeleyen birçok yazının yayımlanmasına neden oldu. Örneğin, Arap edebiyatı ve tarihinin Osmanlılar üzerindeki etkisini ele alan bir tartışma, aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği hakkındaki gizil bir tartışmayı içinde barındırıyordu (Kushner, 1977: 15). Bu yeni fikirleri savunanlar laik ve Batı'ya dönük insanlardı. Bilim, teknoloji ve ilerleme fikri Osmanlı aydınları arasında temel bir anlayış olarak etkisini sağlamlaştırdı. Aynı dönemde bazı Osmanlı aydınları biyolojik materyalizm ve bilimsel nesnellik savunmaya başladılar ve devlete bağlılık fikri ile yönetimde ussalık anlayışı kemikleşmeye başladı (Hanioglu, 1985: 21, 57). 1860'lardan sonra, pozitivizm ve realizm gibi fikir akımları, toplumsal ilişkilerin bilimsel olarak incelenebileceği fikrini getirdi (Mardin, 1983: 50). Türk milliyetçilerinin, "Türk İli" ve "Turan" adlı yayınların yanı sıra 1911'de yayın hayatına giren *Türk Yurdu* dergisi "tüm Türklerin kabul edebileceği bir ülkü yaratma, Osmanlı'daki Türk unsurunun siyasi ve ekonomik çıkarlarını koruma ve Osmanlı Türkleri arasında Türk ulusal ruhunun gelişmesi ve güçlenmesi için çaba sarf etmeyi" (Landau, 1981: 43) hedefliyordu. Yeni rasyonel fikirlerle donanmış kadrolar yavaş yavaş tarihsel ve kültürel bir misyon duygusu edinerek, giderek toplumu milliyetçi hedefler doğrultusunda eyleme davet ettiler.

Kısaca, yukarıda özetlenen yeni tarih ve edebiyat görüşleri, daha sonra Batılı eğitim sistemi aracılığıyla yeni kavramlar geliştirilerek milliyetçiliğin sınırlarını belirlemede önemli rol oynadılar. Osmanlı'da yeni yapısal koşullar ve yeni anlam dünyası Türk milliyetçiliğini şekillendirdi. Bu birleşimin başarıya ulaşması için üçüncü bir etken olan örgütlenme gerekiyordu.

(iii) Siyasal Değişim için Örgütlenme: Savaslar, ticari ilişkiler ve reformların yapı-

ları, yeni tarih ve edebiyat görüşleriyle etkileşime girerek Türk milliyetçiliğini anlamlandırdılar. Ancak bu etkileşimin hayata geçebilmesi için üçüncü bir öğeye, örgütsel tabana ihtiyaç vardı: hayır kurumları, gizli dernekler ve siyasi partilerin kurulmasıyla insanlar harekete geçip milli bilinç sahibi vatandaşlara dönüşmeye başladılar.

Dernekleşme ve Hayır Kurumları: Genel olarak, Aydınlanma düşüncesinin sonucu olarak toplumsal koşulları iyileştirmek için kurulan bu dernekler, özellikle ihtiyaç sahibi insanlara yardım etmek amacıyla hayata geçtiler. Fakat bu hayır işlerinin gerçekleştirilmesinde, hedef grubun saptanması işi belirli "ulusal" özellikler taşıyan insanlara yönelik belirlendi.

İlk bu tür Osmanlı kurumu, 1826'da kurulan ve adını, üyelerinin çoğunun yaşadığı semtten alan "Beşiktaş grubu"ydü. Çoğunluğunu Osmanlı devlet görevlilerinin ve din bilginlerinin oluşturduğu üyeler, "bilim ve ilime hasret duyan tüm bireylerin öğrenme ve öğretmesi" (İhsanoğlu, 1987: 49-50) amacıyla düzenli olarak toplantı yapmaya başladılar. Daha sonraları, 19. yüzyılın sonlarında Osmanlı Devleti'ne Kafkaslardan göç eden Türkler, İstanbul'da Tatar göçmenleri dernekleri, Rus veya Kırım kökenli öğrenci kurumları ve Buhara Hayır Cemiyeti gibi örgütler kurmaya başladılar. Bu örgütlerin üyeleri arasında, Türklerin etnik kökenlerini irdeleyen tartışmalar yapıldı ve böylece bu derneklerin üye sayıları arttı. 1908'de kurulan derneklerden biri de, "geçmişte ve gelecekte, arkeoloji, tarih, dilbilimi, edebiyat, etnografya, sosyoloji, medeniyet alanlarında Türk ulusunun yazılı tüm çalışmalarını ve faaliyetlerini ve Türk topraklarının eski ve yeni coğrafyasını incelemeyi ve açıklamayı" amaçlayan Türk Derneği idi (Landau, 1981: 38-9).

Bu arada, Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmani-

ye ve Cemiyet-i İlimiye-i Osmaniye gibi pek çok dernek de, çağdaş bilimsel ve teknik terimlerin Türkçe karşılıklarını bulma görevini üstlendi. Türk kimliğinin oluşturulması için başlatılan çabalar, Balkan savaşlarından sonra yükselişe geçti. Türk milliyetçiliğini destekleyen bu tür yeni hayır kurumları arasında tıp öğrencileri ve diğerlerinin oluşturduğu yarı gizli bir kulüp olan Türk Ocağı ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin himayesi altında 1913 yılında kurdukları Türk Bilgi Derneği önemliydi (Arai, 1992: 71; Kuran, 1968: 109-17; Kushner, 1977: 57; Landau, 1981: 39-40). Tüm bu dernekler, Türk milliyetçiliğini sosyal ve tarihsel kökenlere dayandıran bir bilgi dağarcığı oluşturdu ve bu bilgiyi cömertçe yaydı.

Gizli Dernekler: Napolyon döneminden sonra Fransız hâkimiyetine karşı gelişen milliyetçi tepkiler ve 1815 tarihli Viyana Kongresi sonrasında pek çok sosyal grubun uğradığı hüsrana, Avrupa'da gizli derneklerin oluşmasına yol açtı. Bu derneklerin kurumsal yapısı özellikle gizlilik prensibini garantileyebilmek için masonluktan ödünç alınmıştı. Üyeler arasında oluşturulan sıkı ve gizli ağlar bilgiyi gizli tutarak devlete karşı koymayı sağlıyordu. Mason locaları Count Romas tarafından 1811 yılında Korfu'da kuruldu. Aynı dönemde Ege adalarında, Lefke'de, Paris'te ve Moskova'da da benzer localar oluşturuldu (Dakin, 1973: 41; Frazee, 1969: 11; Woodhouse, 1973: 106).

Osmanlı Devleti'nde ilk gizli muhalefet örgütü, 1865 yazında İttifak-ı Hürriyet adı altında kurulmuş olan ve 1867 yılında adını Genç Osmanlı Cemiyeti olarak değiştiren örgüttü. Bu örgütün üyeleri kendilerine örnek olarak, Fransa, İspanya ve İtalya'da faaliyet gösteren ve siyasal rejimin daha katılımcı bir yapı kazanması için çalışan örgütleri almışlardı (Mardin, 1962: 10-1). Örgüt üyelerinin hepsi meşrutiyete, halkın siyasal or-

ganlarda temsili ilkesine inanıyor ve Osmanlı yönetimini meşrutiyetçi bir yönetime dönüştürmek istiyorlardı. Üyelerin çoğu, Osmanlı yönetiminin gittikçe artan baskısı karşısında 1860'ların sonlarında Avrupa'ya kaçmaya başladılar. II. Abdülhamit'in tahta çıkışından, 1876 Anayasası'nın ilanından, Meclis-i Mebusan'ın açılmasından ve son olarak da II. Abdülhamit tarafından meclisin feshedilmesinden sonra, aralarında sultanın kayınbiraderi Damat Celaleddin Paşa ve oğulları Sabahaddin ve Lütfullah gibi hanedanın üç ismin de bulunduğu birçok meşrutiyetçi Avrupa'ya kaçtı. Bu sıralarda kurulan diğer önemli bir dernek de, Osmanlı askerî öğrencileri tarafından 1889'da kurulup yirmi yıl içinde yasallaşarak siyasi iktidarı ele geçiren İttihat ve Terakki Cemiyeti'ydü. Taraftarlarını kıdemsiz askerler ve sivil bürokratlar, sürgündeki muhalif aydınlar ve yeni yeni oluşmaya başlayan orta sınıf arasından toplanan dernek, başlangıçta devletin devamlılığını sağlayabilmek için tüm sosyal gruplara eşitlik öngören bir Osmanlılık politikası önermekteydi.

Ancak Osmanlı yönetimi çoğulcu politikayı uygulamaya geçiremedi ve yönetimde Müslüman Türkler etkin olmaya devam ettiler. Aynı şekilde, İttihat ve Terakki'nin de Osmanlılık görünümü altında derneğin kuruluşundan beri bir tür gizli Türk milliyetçiliği savunduğu ortaya çıktı. Örneğin 1897 senesinde, "Hedefimiz büyük birliktir. Bu nedenle Hristiyanların da Cemiyete üye olmasına izin verebilirsiniz. Ancak Cemiyet'in gizli mektuplaşma şifrelerini onlara sakın vermeyin! Yalnızca yayınlanmış belgeleri gösterin" (Hanioglu, 1991: 43) emrini bildiren gizli bir mektup üyeler arasında dolaştırıldı. Cemiyet 20. yüzyılın başlarında politikasını daha da radikalletirdi: 1911'deki cemiyet kongresinde, Türk dilinin evrensel olarak yayılması için çalışma kararı alındı, Arnavutluk,

Afganistan ve Azerbaycan'a temsilciler gönderildi ve Kafkasya ve Türkistan'da şubeler açıldı. Aynı şekilde, 1913 kongresinde de, kültürel ve ekonomik Türkleştirme politikası izleme kararına varıldı (Landau, 1981: 49-50).

Siyasî Partiler: Siyasî partiler, halkın milli bir ülkü etrafında harekete geçirilmesi amacıyla oluşturulan bir örgütlenme biçimi olarak ortaya çıktılar. Osmanlı Devleti'ndeki en önemli siyasî parti, eskiden gizli bir dernek olan İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından kuruldu (Ahmad, 1968: 22, 28, 34; 1969: 21). İttihatçılar, 1908'de iktidarı ele geçirdikten hemen sonra iki nedenden dolayı bir kargaşa içine düştüler. En önemli neden önlerine Meşrutiyet'in iadesinden başka hiçbir gelecek hedefi koymamış olmalarıydı. Bu nedenle, farklı taraflar arasında, özellikle de orduyu kontrolünde bulunduran Harbiye ve Bahriye Nazırlarının atanması konusunda çatışmalar ortaya çıktı. Diğer neden ise dış politikayla ilgiliydi. 1908 Ekimi'nde, Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesinin yarattığı kriz, Avusturya'nın Bosna-Hersek'i ilhaki ve Girit'in Yunanistan'a katılma kararı İttihatçıların ılımlı politikalar üretme fırsatını hızla yok etti.

Bunun yanı sıra, meşrutiyetin koruyucusu olma iddiasındaki Cemiyet ile Osmanlı sultanı arasında iktidar bölüşümünün yarattığı gerginlik, aralarında 1908 yılında bir muhalefet partisi olarak Osmanlı Ahrar Fırkası'nın kuruluşunun da bulunduğu bir dizi ek gerginliğe yol açtı. Osmanlı Ahrar Fırkası'nın üyeleri çoğunlukla zengin ve muhafazakâr unsurlardan oluşuyordu ve fırka liberal bir ekonomik sistem, azınlıklar için fiili özerklik ve yönetimin yerleştirilmesini istiyordu. Bu

siyasetinden dolayı da Ahrar Fırkası azınlıklar tarafından destekleniyordu.

Kurulan diğer bir siyasî örgüt ise, devlet yönetiminde İslâmî ilkeleri savunan, milli birliğin İslâm ülküsüne dayandırılması gerektiğini ileri süren ve Şeriat'ın yerini alan modernleşmeye karşı çıkan İttihat-ı Muhammedi idi. Böylece oluşan partiler ve onların sırasıyla İttihatçılar, Liberaller ve gelenekçiler olarak bilinen üyeleri arasında hızla siyasî kilitlenme ortaya çıktı. Bu siyasî kilitlenme 31 Mart İsyanı'nı bastırmak üzere Makedonya'da yanyana gelen Hareket Ordusunun İstanbul'a ulaşması ile ortadan kalktı. Muhalefet sürgüne yollandı. Sonuçta İttihatçılar, ordu üzerindeki kontrollerinin çok güçlü olması sayesinde diğer partileri yok ettiler. İttihatçılar Türkleştirme politikasını benimsediklerinden Türk milliyetçiliği diğer gruplar karşısında daha da güçlendi.

SONUÇ

Türk milliyetçiliği, bir bilim adamının da saptadığı gibi (Eley, 1981: 90), "ortak toprak, dil veya din gibi insan nüfusunun bir dizi nesnel ve deneysel gözlemlenebilir özelliğiyle geliştirilen doğal ya da mantıksal bir oluşum" yerine "sosyal örgütlenmenin var olan biçimlerle kurduğu keyfi ve öngörülemez ilişki"yle oluştu. Bu makale, Türk milliyetçiliğinin, tarihsel olarak temellendirilmiş üç yapının, yani Osmanlı'da (i) savaşlar, ticari ilişkilerin değişimi ve reformların nitelikleri, (ii) toplumda yeni ortaya çıkan tarih, edebiyat ve eğitim ile ilgili görüşler ve (iii) hayır kurumları, gizli dernekler ve siyasî partilerin hazırladığı örgütsel çerçevenin etkileşimiyle oluştuğu tezini savunmaktadır. □

ÇEVİREN DEFNE ORHUN

Osmanlı Kozmopolitizminden Avrupa Kozmopolitizmine Giden Yolda Ulus Parantezi

CENGİZ AKTAR

*Uluslar ebedi değildiler.
Başlamışlardır, biteceklerdir.
Avrupa Konfederasyonu onların
yerini alacaktır.*

Ernest Renan

İki yüzyıllık Batılılaştırma süreci içerisinde Osmanlı ve Cumhuriyetçi seçkinlerin Batı Avrupa'dan ithal ettikleri kavramlar arasında en sorunlularından biri kuşkusuz ulus kavramıdır. 18. yüzyılın ortalarından itibaren çekine çekine başlatılan Batılılaşma süreci aslında teknik ithal etmenin çok ötesinde dinamik bir süreçti. Ucu açık bu değişim trendinin Osmanlı'nın bakışıyla en dehşetengiz ifadelerinden biri olan uluslaşma, en sonunda kendisine de dayatılan bir olgu olarak ortaya çıkar. İlginçtir ki Osmanlı ilk reform girişimlerinin hedef aldığı, kozmopolit imparatorluk içerisinde kaynayan uluslaşma ve ulusal hak talepleridir. İmparatorluğun sonu anlamına gelecek bu uluslaşma sürecini durdurmak, bunun için merkezî otoriteyi sağlamlaştırmak, merkezkaç her çeşit eğilimin önünü almak için yapılan reformlar sonunda, uluslaşmaların önü alınmadığı gibi bu süreç, Osmanlı'nın temel bileşenleri arasında en ağırlıklı olan Türk bileşkesini dahi etkisi altına alır. François Georgeon'un deyişiyle imparatorluğun en son milliyetçiliği olan Türk milliyetçiliği, bu çerçevede, "doğal" olarak savunmacı ve "gönülsüz" bir milliyetçiliktir. Kozmopolit imparatorluk tahayyülünün hezimetini anlamına gelen genel uluslaşma süreçleri Türk milliyetçiliğinin içeriğini belirleyecek olan belli başlı etkenlerden biridir. Ziya Gökalp'in "bu devlet'e bir millet lazım" aforizma-

sında ifade ettiği gibi uluslaşmadan çok bir ulus gerektiği, gönülsüzlüğün ve dolayısıyla yapaylığın en veciz ifadelerinden biridir.

Ancak Gökalp'in adını ettiği devlet Osmanlı ile olan bütün benzerliklerine rağmen yeni bir egemenlik biçimidir. Meşrutiyetini Osmanlı'da olduğu gibi toplum ötesi bir yerden almayan Cumhuriyetçi egemenlik biçimi ancak "wertrational" bir meşrutiyet temelinde ayakta durabilir. Aksi takdirde bu egemenlik biçimine katılacak ve itaat edecek kimse bulunamaz. Eğer bu katılım mümkün olmaz ise Cumhuriyetçi egemenlik biçimi meşrutiyetini ancak ve ancak toplumdaki alabildiği ölçüde, havada kalma tehlikesiyle karşı karşıya kalır. Webergil bir kavram olan "wertrational/değer-akılcı" güdünün modern taşıyıcısı, 1789 Fransız Devrimi'nden bu yana, ulustur. Ancak Cumhuriyetçi seçkinlerin Türkiye'sinde ulus, diğer Avrupa toplumlarının aksine kozmopolit bir imparatorluk ve ümmetçi bir İslâm içerisinde var mı yok mu belli olmayan bir olgudur. Bu iki katı ve güçlü evrensellik içinde erimiş ve esasında bu iki evrensellik dışında hiç var olmamış bir ulustur söz konusu olan. Cumhuriyetçi egemenliğin meşrutiyet alanı böylelikle, yoktan var edilmesi gereken bir zemindir. Ulus yaratmak Cumhuriyetçi seçkinlere mahsus olmayan ve genelinde Batı Avrupa dışında kalan tüm coğrafyalarda 19. ve 20. yüzyıllarda uygulamaya koyulan ya da içerden veya dışardan açıkça dayatılan bir süreçtir. Ne var ki kimliklerin yeniden tanımlanmaları

(*) Değer taşıyıcı anlamda rasyonel.